

Pablo Lizama Farias
Södertörns högskola, JMM h04
C-projekt ht 2006
Handledare: Herman Melzer
Examinator: Sus Andersson
27 393 tecken
Slutseminarium 2007-01-12

Statlig rasforskning

En artikelserie om vart den svenska rasforskningen tog vägen.

Statens institut för rasbiologi i Uppsala var det första i sitt slag att öppna i världen. Statlig utövning av undermåliga människor diskuterades på många håll men förverkligades bara i ett fåtal länder. Bland dem hörde Sverige till pionjäreterna. Efter andra världskriget blev det tyst om institutet i Uppsala. Det som en gång var rikets stolthet blev nu något det inte talades öppet om. Rasbiologiska institutet lades ner 1959.

Vilka var de sista svenska forskarna att studera vid Statens institut för rasbiologi?
Vart tog de vägen? Och vad finns i dag kvar efter rasbiologiska institutet?

Till Fredrik Eriksson.
För att du trodde på mig

Innehållsförteckning:

Studier på ett rasbiologiskt institut – och sen?	Sid. 3
Ett reportage om de sista doktoranderna att lämna Statens institut för rasbiologi	
11 000 skallar under måttbandet	Sid. 13
Ett porträtt över Sveriges flitigaste rasbiolog	
Pengar till rasbiologiska institutet delas fortfarande ut till svenska forskare	Sid. 15
En nyhetstext om Ellen Vleugels donationsfond	
Källor	Sid. 16
Arbetsrapport	Sid. 17

Ett särskilt tack till Claes Andersson, Carolinabiblioteket.
Utän din insats hade av detta blivit inget

Studier på ett rasbiologiskt institut – och sen?

Statens institut för rasbiologi lades ned 1959. Lämningarna därifrån samlar numera damm i Carolinabibliotekets arkiv i Uppsala. De sista doktoranderna att lämna institutet 1959 överlevde bokstavligt ett stycke svensk historia.

Vad blev av dem?

En blev provinsialläkare, den andre rektor på ett svenskt universitet, den tredje chef över landets största mentalsjukhus.

Jag läser men saknar något. Böcker och program om Statens institut för rasbiologi talar ofta bara om verksamheten under 20- och 30-talen. Dessutom verkar samma information gå igen på flera ställen. Om hur forskare mätte huvuden och näsor på folk och kategoriserade dem efter utseende, ursprung och storlek.

Knappt något är skrivet om de sista åren. Rasbiologiska institutet lades ner 1959. Slutar historien där? I dag verkar det märkligt att ett sådant institut ens har funnits. Vilka människor väljer att utbilda sig på ett rasbiologiskt institut? Hur ter sig livet för en forskare med examen från Statens institut för rasbiologi?

Sveriges riksdag, 1921. Socialdemokraten och medicinaren Alfred Petrén motionerar om ett rasbiologiskt institut. Alla partier skriver på motionen, för högern Arvid Lindman, för socialdemokraterna Hjalmar Branting. Debatten som följer är måttlig. Reservationerna som kommer in handlar om att inte ytterligare anstränga landets finanser. Riksdagen sätter budgeten första året till 60 000 kronor.

Redan 1909 hade Svenska sällskapet för rashygiene bildats i Stockholm. I styrelsen satt Svante Arrhenius, ordförande blev Vilhelm Leche. 1910 hölls i Tyskland ”Internationale Gesellschaft für Rassenhygiene” och bara tyskarna var fler än svenskarna. På 20-talet hade degenerationsfaran – försämringen av folkmaterialet och förgiftandet av samhällskroppen – kommit att utgöra ett svenskt debattämne. När tiden kom uttalade såväl Ellen Key, Selma Lagerlöf, Anders Zorn som Verner von Heidenstam stöd för bildandet av ett rasbiologiskt institut i Sverige.

1 januari 1922 invigs Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Det får plats i Dekanhuset, mellan Trefaldighetskyrkan och Domkyrkan. Sverige leder utvecklingen inom den nya vetenskapen. Det är världens första statliga rasbiologiska institut.

Förste ordförande för institutet blir dåvarande landshövding Hjalmar Hammarskjöld. Han är före detta statsminister och far till Dag Hammarskjöld. I styrelsen sitter också Nils von Hofsten, senare rektor för Uppsala universitet. Sedermera kommer han som expert på Medicinalstyrelsen att ansvara för den politik som från 1935 till 1975 steriliserar 63 000 svenskar. Han skriver att det ”ligger något motbjudande i att sinnesslöa människor får sätta barn till världen”.

Chef för rasbiologiska institutet, och tillika professor i rasbiologi, blir Herman Lundborg. För Lundborg och de andra rasbiologerna är degenerationsfaran en påtaglig faktor. Det är bara fråga om tid innan svenskarna försvinner. Han skriver att ”Sverige hotas av två slags fiender – dess yttre och dess inre”. Lundborg vill att riksdagen skär ner anslaget till försvaret och ökar den för rasbiologin. För Herman Lundborg är läkarna den nya tidens ”biologiska soldater”.

Med hjälp av det nya institutet vill Lundborg undersöka hela svenska folket. Det gäller att undvika en ”lavinartad utgiftsutveckling för de mindervärdiga”. ”Rasbiologiska institut [borde] inrättas i alla kulturländer.” Institutet i Uppsala ska fungera som ”skydd mot släktets degeneration och främjande av goda rasegenskaper”.

Från sin plats högst upp på Drottninggatan tittar Carolinabiblioteket ner över Uppsala. Den gula byggnaden är ett av Sveriges största arkiv. Här finns Silverbibeln. Här förvaras även de papper som är kvar efter Statens institut för rasbiologi.

I specialläsesalen beställer jag fram handlingarna från rasbiologiska institutets verksamhet. Förteckningen över institutets handlingar är samlad i en egen bok. En efter en levereras kartongerna till mig. Jag hittar verksamhetsberättelsen för institutets sista verksamma år, 1 juli 1958 – 30 juni 1959.

Kapitlet ”Det vetenskapliga arbetet” berättar att rasbiologiska institutet det sista året forskade i: ”A – mutationer och radiobiologi, B – klinisk genetik, C – antropologisk genetik” och, ”D – experimentell biokemisk genetik”. Professorn i rasbiologi undervisade även i ”medicinsk genetik vid medicinska fakulteten [vid Uppsala universitet] och [har] hållit två kurser i medicinsk genetik om vardera tio timmar. Kliniska övningar har dessutom givits vid psykiatriska kliniken i Uppsala och vid barnkliniken vid Karolinska sjukhuset i Stockholm”.

Under avsnittet ”Undervisning” finns de ledtrådar jag söker: ”Under året har två medicine licentiat varit sysselsatta med arbeten på medicinska gradualavhandlingar, en har slutfört avhandlingsarbete för filosofie doktorsgrad i

humangenetik, [och] en har slutfört en licentiatavhandling i antropologi [...]”. Från 1936 och framåt har institutet i genomsnitt tagit emot fem doktorander varje år. Studieåret 1958/59 var de fyra stycken. Det är dessa fyra jag nu letar efter.

”**Slutfört licentiatavhandling** i antropologi” – jag letar i det som i dag är Institutionen för kulturanthropologi och etnologis arkiv. Salen under marken är stor som ett klassrum. I klassrummet står, från vägg till vägg, bokhyllor bakom varandra. På varje hylla, från ände till ände, står kartongerna efter varandra. Varje kartong innehåller avhandlingar. Det system som rådde bland avhandlingarna verkar för länge sedan ha upphört. Hur många klassrum som detta finns det? Jag saknar både namn på författaren och titeln på en avhandling som skrevs 1959. Jag ger upp letandet innan jag ens börjat.

Tre namn kvar på listan. En som ”slutfört avhandlingsarbete för filosofie doktorsgrad i humangenetik” och två som ”varit sysselsatta med arbeten på medicinska gradualavhandlingar”. Jag vet inte hur bibliotekarie Claes Andersson går tillväga men han är envis. Nästa dag har han en lista med tre namn åt mig.

Filosofie doktorsgrad i humangenetik – det är Lars Beckman. De två som slutfört arbeten på medicinska gradualavhandlingar är Gunnar Smårs och Sture Rayner. Lars Beckman doktorerar 1959, då Statens institut för rasbiologi fortfarande är verksamt. Gunnar Smårs disputerar 1961 och Sture Rayners tur kommer 1962, bägge vid då nybildade Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet. Likväl finns bägge nämnda som doktorander 1959 vid institutet för rasbiologi.

Alla tre är läkare.

Från gamla uppslagsböcker och besök på lokala skattekontoret lösgör sig liv från det förflutna. Gunnar Smårs är äldst och avlider 1986 vid 70 års ålder. Lars Beckman fyllde 77 år innan han avled för drygt ett år sen. Sture Rayner är i dag 82 år gammal och bor i Lund.

Enligt telefonkatalogen kommer släkten Smårs från Västmanland. Gunnar Smårs son Stefan är lantbrukare och bor i Nyhyttan.

– Rasbiologi, är det inte sådant som nazisterna höll på med?, frågar han trevande över telefonen.

– Jo, till viss del, svarar jag. Och i Sverige fanns Statens institut för rasbiologi. Talade din pappa någonsin om tiden där med dig?

– Nej, det gjorde han aldrig, blir det försiktiga svaret. Att han varit där är nytt för mig.

Gunnar Smårs blev med tiden föreståndare för ett hälsohem i Nyhyttan. En befattning han behöll tills pensioneringen. Under de verksamma åren fungerade han även som provinsialläkare på orten. Avhandling från 1962 behandlar benskörhet – *Osteogenesis Imperfecta In Sweden – clinical, genetic, epidemiological and socio-medical aspects*. I rasbiologiska institutets verksamhetsberättelse, under rubriken ”B – klinisk genetik”, finns Smårs studier omnämnda. Gunnar Smårs fick sex barn. Av dem blev fyra läkare.

Stefans syster Annika är en av dem och bor i Stockholm.

– Jag känner inte heller till att pappa skulle ha varit där. Jag känner inte till rasbiologiska institutet överhuvudtaget.

– Hur kommer det sig?

– Pappa jobbade jämnt och pratade aldrig med oss barn om tiden i Uppsala. Tyvärr är jag inte heller intresserad av medicinhistoria.

– Varför tror du han hamnade på rasbiologiska institutet?

Annika funderar innan hon svarar.

– Pappa var mycket seriös i sin forskning och satte plikten framför allt.

Kanske sökte han sig dit för att det var där han fick forska?

Under de år som följer efter institutets invigning mäts, rangordnas och katalogiseras minst 100 000 svenskar. Mest värnpliktiga och fångar. För varje individ noteras begåvning, familjebakgrund, social status, yrke, karaktär, lynne, kroppslängd, näsbredd, näshöjd, öronbredd, ögonfärg, benlängd, axelbredd, blygdhår, och mera. Ett arkiv innehållande tusentals fotografier skapas i Uppsala. Fotografiet anses kunna ge den mest objektiva bilden av individen. Lundborgs svenskar är 171,88 cm långa, ”högresta och kraftiga. Huvud och ansikte äro relativt långsträckta; hyn ljus och rödlett, håret blont; ögonen ljusa, näsan oftast kort och rak”.

Fyra år senare publicerar institutet dessa samlade data i boken ”The Racial Characters of the Swedish Nation”. Tyska rasbiologer frågar varför boken inte ges ut på tyska. Året efter kommer en sådan upplaga samt en populariserad svensk version med namnet ”Svensk Raskunskap”. Den svenska upplagan trycks i 11 000 exemplar.

Institutet intresserar sig för ”lapparna”. ”Medan tid ännu är” vill forskarna utreda vad som händer när ett folk uppgår i ett annat. I ett teveprogram 1989 berättar en gammal same hur hans skola besöktes av institutets forskare. Han och klasskamraterna

kallades ut på gården. Där mättes barnen med måttband, stålbyglar och andra instrument. Ungefär 3 000 samer mäts och fotograferas på samma sätt.

Institutet i Uppsala står modell för tyskarnas eget ”Kaiser Wilhelm Institut für Rassenhygiene”, öppnat 1927. I Uppsala föreläser Hans F. Günther. Senare kommer han att bli nazistideolog i rasfrågor. Forskare från Uppsala talar vid sällskapet Manhems möten. Ett av sällskapets sysslor är att upprätta listor över svenska judar och deras barn. Svenskans ord för rasbiologi och rashygien kommer av det tyska språket. I den engelsktalande sfären används ordet eugenik.

Lars Beckmans äldste son heter Lars Beckman och bor i Sundsvall. Lars Beckmans hustru, och tillika Lars Beckmans mor, har varit rektor för Gotlands högskola. Dottern i familjen är också läkare. Den yngste sonen, som även han heter Lars Beckman, är freds- och konfliktforskare i Lund.

Äldste sonen pratar om sin far:

– I dag kan pappas forskning te sig gammaldags. Han forskade om blodgrupper, nog ett hett ämne på 50-talet. I dag forskar ingen om blodgrupper längre. Självt har jag aldrig funnit pappas forskning spännande.

Sonens egen doktorsavhandling i medicin från 1999 handlar om cancer.

Lars Beckman kan ha varit den siste att 1959 doktoreras från Statens institut för rasbiologi i Uppsala. I verksamhetsberättelsen från samma år anges att han haft tjänst som assistent på institutet. Han blev politiker för socialdemokraterna och från 1973 till 1992 rektor för Umeå universitet. Lars Beckman avlider år 2005.

Avhandlingen, *A Contribution To The Physical Anthropology And Population Genetics Of Sweden – variations of the ABO, Rh, MN and P blood groups*, och mycket av det professor Beckman producerade i sin akademiska gärning, tog utgångspunkt i samerna.

Artikeln ”Samerna – en genetiskt unik urbefolkning” (1996), tillägnas sametinget. Förordet läser: ”Jag har under de senaste fyra decennierna [...] studerat [...] genetiska blodegenskaper hos de svenska samerna, skillnader mellan samer och andra folkgrupper och det samiska inflytandet i den svenska befolkningen”.

Sonen:

– Min far skrev om samerna med deras medgivande. De resultat han kom fram till kan vara bra att känna till. Samerna är en unik grupp med unika rättigheter. De vill vara en unik grupp. Han tog ställning för samerna utan att göra politik av det.

– Vad berättade din far om tiden på institutet?

– Pappa pratade om sina mentorer som ”gamla stofiler”. Professorn för institutet Jan-Arvid Böök, antropologen Bertil Lundman, och andra likadana. Pappa var medveten om vilket slags folk som vandrade i institutets korridorer. Pappas värderingar på den tiden låg långt från de hans professorer hade.

– Hur kommer det sig att din far sökte sig till rasbiologiska institutet?

– Jag vet inte. Det var nog enda vägen att gå på den tiden om man ville syssla med genetik. Kanske såg han det som en chans att göra karriär?

Under 30-talet medverkar Herman Lundborg i flera tyska tidskrifter, bland andra Rasse, Die Sonne, och Zeitschrift für Rassenkunde. 1934 utkommer hans egen ”Västerlandet i fara”. Institutets påståenden angående samernas förestående utplåning och dalmasars asiatiska ursprung tappar i intresse hos riksdagen. Regeringen finner Herman Lundborgs ställningstaganden och åsikter alltmer komprometterande. Redan 1933 har riksdagen skurit ner anslagen för institutet till 30 000 kronor om året.

Lundborg kommenterar kritiska artiklar om institutet i pressen med att: ”åtskilliga judetidningar med DN i spetsen [har] börjat en hetsig kampanj mot Rasbiologiska institutet, vilket vi länge väntat”. 1936 entledigar regeringen Lundborg från rasbiologiska institutet. Ny chef och tillika professor i rasbiologi blir Gunnar Dahlberg.

Tyska agenter i Sverige rapporterar om Dahlberg som ”NS-negativ”. Dahlberg är statistiker och genetiker och som sådan avskaffar han institutets rasläror. 1938 skriver Die Sonne att institutet blivit en härd för ”wiedervölkische Wirken des Marxismus”. 1942 publicerar Dahlberg ”Race, Reason and Rubbish”. Efter kriget sitter han i det kommitté Unesco tillsätter för att göra upp med rasismen. Likväl har Gunnar Dahlberg 1936 i Sveriges radio propagerat för nyttan av att sterilisera utvecklingsstörda.

1962, Institutionen för medicinsk genetik, Uppsala universitet. Sture Rayner disputerar för dokortitel i medicinsk genetik med avhandlingen *Juvenile amaurotic idiocy in Sweden: with particular reference to the occurrence of vacuoles in the lymphocytes of homo- and heterozygotes*. Den behandlar friska och sjuka anlag.

Sture Rayner, 82 år, är i dag den ende av de tre forskarna från institutet som ännu lever. Vi pratar över telefonen. Jag tvingas upprepa frågorna flera gånger. För varje gång måste jag höja rösten än mer.

– När jag kom till Uppsala och institutionen för medicinsk genetik var den gamla verksamheten på rasbiologiska institutet nedlagd, säger Rayner.

Jag läser igen i rasbiologiska institutets verksamhetsberättelse från 1958/59. På sidan 5, under avsnittet ”A – mutationer och radiobiologi” och igen på sidan 6, under ”B – klinisk genetik” står: ”Med. lic. Sture Rayner har fortsatt sina undersökningar över juvenil amaurotisk idioti.”

Fortsatt – Rayner måste ha verkat vid rasbiologiska institutet en tid. Hur länge? Till Uppsala har han kommit från Lunds universitet på professor Jan-Arvid Bööks inrådan. Sedan några år känner Rayner och Jan-Arvid Böök varandra. Böök är den som 1957 efterträder Gunnar Dahlberg som chef över rasbiologiska institutet. Rayner minns både Gunnar Smårs och Lars Beckman, de två andra doktoranderna från institutet.

Vårt samtal blir avspänt, men inte långt. Kanske beror det på att Sture Rayner inte hör så bra. Känslan jag får är att Rayner inte vill prata om tiden i Uppsala.

1935, Lund. Vipeholms mentalsjukhus invigs. Initiativtagare till sjukhuset är samma man som 1921 motionerade i riksdagen om ett svenskt rasbiologiskt institut, Alfred Petrén. Detta är de stora institutionernas tid. I oktober 1956 bor 1 077 patienter på Vipeholm. Sture Rayner har sedan 1957 arbetat som underläkare på sjukhuset. 1963 blir han chef över sjukhuset. Det är då Sveriges största vårdinrättning.

Som behandling av de intagna ingick att spärra in eller låsa fast dem med spänntäcken och tvångsbälten.

Sture Rayner:

– Jag insåg att sjukhuset var omodernt, att tiden stått stilla innanför murarna. Jag satte igång med en upprustning, både ideologiskt och materiellt.

1968 blir Sture Rayner ledamot i Socialstyrelsens vetenskapliga råd.

Som chef över Vipeholm kommer Sture Rayner vid upprepade tillfällen att diskutera verksamheten på sjukhuset. Även den som bedrevs före hans tillträde 1963. Detta eftersom han hade ”tillgång till dokument som kunde tillrättalägga missuppfattningar och fördomsfulla attityder” om Vipeholms sjukhus.

I TV4:s Kalla fakta pratade journalisten Thomas Kanger för några år sedan om Vipeholm under perioden 1941 till 1943. 203 av patienterna i gruppen för de svårast sjuka dog efter att ha tappat vikt. Dödsorsaken angavs till TBC. Siffrorna sammanföll med ransonerad kost till följd av kriget. På andra svenska sjukhus steg dödstalen bland patienterna med nio procent. På Vipeholm med 232 procent.

Enligt Kanger var det då ”direkt förenat med dödsfara att bli inskriven på Vipeholm. Förmådde [patienterna] inte leva på de ransoner som gavs, fick de dö”.

I Läkartidningen 41, 1999, skrev Sture Rayner att orsakerna till dödstalen var ”begripliga och odramatiska”. ”Patienterna var redan vid intagningen ofta i synnerligen dåligt kroppsligt och psykiskt skick [...] Det är dock helt klar att patienterna [...] fick det bättre i jämförelse med deras tidigare eländiga tillvaro ute i samhället och fattigstugor”.

Från 1945 till 1955 genomförde Medicinalstyrelsen ett experiment på Vipeholm. I dag är det känt som ”sockerförsöket”. Forskarna ville veta orsakerna till karies. De intagna, ”obildbara sinnesslöa”, fick aldrig veta att de ingick i ett experiment. Varje dag fick de tugga de på en söt, kletig kola som inte gick att svälja. Syftet var att framkalla tandröta. Att borsta eller laga tänderna var förbjudet.

I ”Röster från Vipeholm” (1998) skriver Sture Rayner att syftet med försöket var att ”under strikt vetenskapliga former utreda olika kosters inverkan på kariesfrekvensen [...] Knappast någon annan patientklientels tänder har blivit så väl undersökta och behandlade som Vipeholmspatienternas under denna tid”.

Fluortanten och idén om lördagsgodis är resultat av sockerförsöket på Vipeholm.

Från 60-talet utgjorde psykologerna en ny yrkesgrupp i Sverige. Ett av Rayners åtgärder för att modernisera Vipeholm blev att införa en psykologavdelning på sjukhuset. Med psykologerna kom normaliseringsprincipen. De utvecklingsstörda skulle leva utanför institutionerna. 1998 skrev Rayner igen att ”den idylliska bilden [...] av utvecklingsstörda människor i egna lägenheter är många gånger falsk”. Sture Rayner ”pläderade för en vårdkedja i vars yttre ände fanns en god och välutrustad vårdinstitution [...]. Vipeholm skulle kunna vara en sådan yttersta länk.”

1982 lade landstinget ner Vipeholms sjukhus.

Artikeln i Läkartidningen 1999, där Sture Rayner förklarar orsakerna till dödstalen på Vipeholm under kriget, är titulerad ”Det bästa man kunde – då!”. I artikeln står: ”Debatten om 1930-talets tvångssterilisering och påstått inhumana mentalvård bör balanseras. Anklagelser har framförts om aktiv dödshjälp genom att låta patienter svälta ihjäl. Förfärade och indignerade rop har hörts: ’Hur kunde man!?', när man i stället, med vetskap och resurser, kanske borde ha mumlat: ’Hur skulle man kunnat underlåta det?’ ”.

År 1924 hade tidningen Fäderneslandet skrivit en artikel över rasbiologiska institutet. På löpsedeln skrevs: ”Nakna flickor som studiematerial” och i tidningen: ”De unga damerna måste en och en spritt nakna in till Lundborg. Förgäves tiggde de att

åtminstone få ha linnen på sig. Detta måste den fäseliga Rektorn med våld dra av några av dem. Och Lundborg myste och log och mätte flickorna över låren och bröstet samt ansiktet”. 1952 studerar institutet under Gunnar Dahlberg utvecklingsstörningar, ärftlighet av lång andra tå och tvillingfödande tvillingmammor. 1956 undersöks olika typer av ärftliga sjukdomar och egenskaper. Sedan fyra år är DNA-spiralen upptäckt.

I Svensk uppslagsbok 1952, står: ”... korsningar mellan avsevärt skilda människoraser äro mindre önskvärda [...] Så äro t.ex. korsningar mellan negroida och europida raser ur den senare rasens synpunkt icke önskvärda [...]”. Författare är Jan-Arvid Böök. 1957 tar han över som chef och professor på rasbiologiska institutet.

Ett år senare skriver Böök att ”betydelsen av [...] ett institut för ‘rasbiologi’ eller med modernare terminologi, medicinsk genetik ingalunda minskat sedan institutet kom till”. 1958 är rasbiologiska institutet fortfarande Sveriges enda centrum för humangenetik.

Enligt Böök gäller nu ett ”fullständigt avståndstagande från den äldre ‘rashygieniska’ inriktningen och övergång till medicinsk genetik – dvs arvsanlagens betydelse för sjukdom och hälsa”. Den medicinska genetiken ska syssla med ”effekten av bestrålning och mutationsframkallande agentier på den svenska befolkningen”.

Året därefter överförs verksamheten till nybildade Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet med Jan-Arvid Böök som chef.

Statens institut för rasbiologi läggs ner 1959.

Förslag till bildtexter med tillhörande bilder.

Texten utgör information ur reportaget som jag bedömt som väsentlig men svår att inordna kronologiskt.

Bild 1. Bildtext: *Redan 1915 blev Herman Lundborg anställd vid Uppsala universitet som ärftlighetsforskare och rasbiolog. Sitt rykte som vetenskapsman säkrade han redan med sin medicinalavhandling. Den utgör ett stycke svensk historia i sig. Lundborg blev den förste att kombinera släktforskning med medicinska studier och kartlade hur en dödlig form av epilepsi degenererat en bondesläkt på Listerlandet i Blekinge över århundraden. Avhandlingen väger sju kilo.*

Bild 2. Bildtext: *Sveriges första försök till arvsförädling inträffar 1686. Det blir förbjudet för epileptiker att gifta sig. 1758 delar Carl von Linné in människan i underavdelningar. I Sverige byter intresset för biologi med tiden namn och inriktningar: utvecklingslära, antropologi, eugenik, rasbiologi, genetik. Tre idéer finns hela tiden med: olika människor har olika egenskaper; vissa egenskaper är med värda än andra; vissa människor har sådana egenskaper att de aldrig borde ha fått komma till världen.*

Bild 3: Bildtext: *Herman Lundborg sitter i Stockholms Dagblads jury när tidningen utlyser en rastävling. Den är öppen för alla med blå eller grå ögon, ljus hår och "dolicocefal huvudform". Flera tävlanden sorteras ut då de är av "övertvägande främmande rastyp". Selma Lagerlöf skänker ett signerat exemplar av sin bok "Frykdalstös" till tävlingen. Vinner tidningens "landstävlan om den renaste svenska rastypen" gör Britta Nilsson från Karlskrona.*

Faktaruta:

- Rasbiologi är vetenskapen om den mänskliga rasens variation.
- Rashygien utgör den praktiskt tillämpade delen av rasbiologin.
- Positiv rasbiologi mår om den goda befolkningens egenskaper.
- Negativ rasbiologi försöker med lagar och förbud minska den dåliga befolkningen.

11 000 skallar under måttbandet

Bertil Lundman var rasbiolog till yrket. Han åkte runt i Sverige och mätte folk med måttband. Han katalogiserade folk efter utseende, ursprung och storlek. Fanns möjligheten att mäta någons skalle, tog Lundman den. Hela livet ägnade han åt att beskriva skillnader mellan folkgrupper.

Bertil Lundmans favoritfordon var cykeln. På 20- och 30-talen var det på cykel han tog sig fram bland gårdarna i Dalarna och mätte folk. Lundman presenterade sig sällan utan skred direkt till verket. Protester hjälpte inte. Sitthöjd och kroppslängd mättes med måttband. Huvudbredd och längd med kalibermått. Ansiktet med skjutmått. Hår- och ögonfärg, allt noterades. Sen vidare till nästa gård.

Lundman var en av Sveriges flitigaste rasbiologer. Han skrev att det gällde att inte ta för många mått på varje människa.

– Så bleve man ju aldrig färdig och riskerade att offren tredskades till slut.

Till 1938 hade Lundman mätt 11 000 personer.

Bertil Lundmans och de andra rasbiologernas romantiska intresse för Dalarna hade sin förklaring. Här, i Sveriges vagga, måste ursvensken finnas. Det gällde att ta reda på vad som särskiljde svenskarna från övriga befolkningar. Det förklarar mätningarna. Och att folk godtyckligt kategoriserades som sinnesslöa, tattare, eller kriminella. Samerna utgjorde rasbiologernas andra stora intresseområde.

Nya tidens forskning

Bertil Lundman var en produkt av sin tid. Född i Malmö 1899, utbildad i Västerås och Uppsala, delade han samtidens tro på vetenskapen. 1859 hade Charles Darwin publicerat ”Om arternas uppkomst”, samtidigt som européernas kolonisering väckt vetenskapsmännens intresse för andra folkgrupper. Antropologi och rasbiologi var i det avseendet en konsekvens av den tidens värderingar. Kombinerat med en stor portion önsketänkande och rasism låg fältet öppet för vetenskapsmän som Lundman.

Eva Dahlgren skriver i ”Farfar var rasbiolog” om sin släktings och Bertil Lundmans nära vänskap. Där står att Lundman var uppseendeväckande framfusig:

Om han såg ett ungt par på spårvagnen kunde han säga till kvinnan:

– Gift dig inte med honom. Han har kriminella drag.

1947 blev Lundman docent i fysisk antropologi vid Uppsala universitet. I studentkatalogen från 1956 står att han företagit ”antropologiska forskningsresor i flera

svenska landskap”. Han besökte även USA. Med alla sina mätningar är det just Bertil Lundman som döljer sig bakom dagens schablonbild av rasbiologen som en man i läkarrock med linjal i handen som mäter folks skallar.

Statens institut för rasbiologi hade sedan 1922 funnits i Uppsala. Det dröjde inte länge innan en ung Bertil Lundman gjorde närmanden mot institutet, men skrämts iväg därifrån av, som han beskriver, ”den otäcke souschefen Dahlberg”. Dahlberg blev sedermera den som avskaffade rasbiologiska institutets öppett rasistiska program. Statens institut för rasbiologi lades ner 1959.

Torgny Nevéus, docent i historia, träffade Bertil Lundman en gång. I början av 50-talet besökte han en av Lundmans föreläsningar. Nevéus säger:

– Man var lite rädd för Lundman. Helt plötsligt kunde han få utfall mot åhörarna och lägga kommentarer om deras rastillhörighet.

Kontroversiell person

År 1946 utgav Lundman ”Nutidens människoraser”. Under ”Neger-Afrika” står att ”negrerna är en ras av stora ouppfostrade barn [...], en motgång kastar honom bokstavligen till marken, han vrålar och sliter sig i håret [...] ögonblicket därefter är allt om vanligt [...] En sådan natur är naturligtvis även en utmärkt slav, som, frånsett enstaka utbrott, väl finner sig i sitt öde, ja t o m är flabbig i slavhandlarens kedjor”.

Bertil Lundmans åsikter gick inte ouppmärksammat förbi. Herbert Tingsten skrev 1959 i Dagens Nyheter om honom. Artikeln ledde till en undersökning av litteraturen på Lundmans institution varvid flera rasistiska läroböcker togs bort.

Lundman själv lyckades behålla sin tjänst till pensioneringen 1965. Hur han lyckades med det är i dag svårt att förklara. Gunnar Broberg, författare till ”Önskat i folkhemmet”, har en förklaring:

– Det rådde delade meningar om värdet i Bertil Lundmans forskning. Många såg honom som en ”kuf”. Han blev en person ingen riktigt tog på allvar.

I sina memoarer skriver Lundman att hans privata bibliotek uppgick till ”omkring 6 000 band” men ”har aldrig innehaft radio eller TV och betraktar inte dessa som något intressant alternativ till min litteratur”.

Trots alla motgångar imponerar Bertil Lundmans ihärdighet. Så sent som 1988 utgav han boken ”Jordens folkstammar”. Den öppett rasistiska tonen är borta men tydlig förblir Lundmans önskan att beskriva de egenskaper som skiljer människorna åt.

Bertil Lundman dör 1993, ogift och barnlös.

Pengar till rasbiologiska institutet delas fortfarande ut till svenska forskare

Tre forskare fick förra året motta nästan 100 000 kronor var från Ellen Vleugels fond. En fond instiftad 1931 som gåva till Statens institut för rasbiologi. Pengarna från fonden delas fortfarande ut av Uppsala universitet.

En av de tre forskare som fått dela på pengarna är Marie Allen.

– När ska ni sluta fråga om rasbiologiska institutet? Jag tycker inte att forskare i dag ska behöva svara för vad rasbiologiska institutet gjorde. Jag känner inte till fondens historia. Jag läste en utlysning och sökte pengar till min forskning.

Allen jobbar med att ta fram snabbare genetiska undersökningsmetoder inom brottsutredningar. Fondens pengar utgör en begränsad del av hennes budget.

– Studier i medicinsk genetik är dyra, detta på grund av instrumenten och kemikalierna som behövs. Ett mindre forskarlag bör ha en budget på runt fyra miljoner kronor årligen för sin verksamhet. Men självklart, många bäckar små...

Förmögenheten i Vleugels fond uppgick förra året till 10,3 miljoner kronor och avkastningen därifrån ska användas till studier i medicinsk genetik.

Ändrade i stadgarna

1931 testamenterade Ellen Vleugel i Stockholm 80 000 kronor i en fond ämnat för studier i rasbiologi. När rasbiologiska institutet lades ner 1959 fördes pengarna över till Uppsala universitet.

Ulf Pettersson är professor för Institutionen för genetik och patologi, den institution som i dag delar ut pengarna från Vleugels fond.

– När jag tog över 1981 stod det ännu i stadgarna att fonden skulle stödja studier i arvshygien. Egentligen stred detta inte mot några regler men ordet arvshygien lät otrevligt i mångas öron.

Ulf Pettersson ansökte därför hos Kammarkollegiet om att ändra i fondens stadgar varvid beslut togs att pengarna i dag ska gå till forskning i medicinsk genetik.

Institutionen för genetik och patologi hade förra året en budget på cirka 125 miljoner kronor. Uppsala universitet förfogar över 582 stiftelser till ett värde av 6 miljarder kronor.

Källor:**Röster från Vipeholm**

Cecilia Carlén-Nilsson och Ulla Holmér
Stiftelsen medicinhistoriska museerna i Lund och Helsingborg, Lund 1998

Förädlade svenskar

Bosse Lindquist
Alfabeta Bokförlag, Falun 1991

Drömmen om Norden

Birgitta Almgren
Carlssons, Kristianstad 2005

Farfar var rasbiolog

Eva F Dahlgren
Wahlström & Widstrand, Danmark 2004

Statlig rasforskning, en historik över Rasbiologiska institutet

Gunnar Broberg
Ugglan 4, Lunds universitet 2002

Oönskade i folkhemmet, rashygien och sterilisering i Sverige

Gunnar Broberg och Mattias Tydén
Gidlunds, Värnamo 1991

Diverse otryckt material, Carolinabiblioteket

Statens institut för rasbiologi
Uppsala universitet

Sockarförsöket

Elin Bommenel
Arkiv förlag, 1999

Minnen: glimtar ur ett långt liv

Bertil Lundman
Bertil Lundmans antropologiska institut, Uppsala 1987

Arbetsrapport

Ämnesval

Rasbiologiska institutet i Uppsala tilldrar sig mer och mer uppmärksamhet i böcker och media. Fokus ligger då på verksamheten under 20- och 30-talen. Den senare verksamheten nämns endast summariskt. Institutet lägger ner så sent som 1959. Jag ville veta vad institutet forskade om på slutet samt veta vilka människor, med tanke på institutets historia, som sökt sig dit. Vad blev det av dem efter att institutet lagt ned?

Syfte och uppgift

Syftet med artikelserien har varit att undersöka en okänd del av historien. Texterna har konsekvent skrivits med åtanke att publiceras i morgontidning, alternativt veckomagasin, alternativt historisk tidskrift. I sista hand är serien tänkt att publiceras i en kvällstidning. Formen i artiklarna gör att eventuella redigeringar innan publicering i någon av de nämnda medierna hålls till ett minimum, medan en eventuell publicering i en kvällstidning kräver en mera genomgriplig omarbetning av texterna.

Research

Huvudforskningen har gjorts under en veckans tid i Carolinabiblioteket, Uppsala universitet, och tre efterföljande veckor i Kungliga biblioteket, andra bibliotek, och lokala skattemyndigheten. Historien över rasbiologiska institutet har hämtats främst från Gunnar Brobergs ”Statlig rasforskning” och Bosse Lindquists ”Förädlade svenskar”.

Det har visat sig svårt att hitta litteratur som uteslutande behandlar rasbiologiska institutet, och synnerligen över den sista tiden. Böcker om ämnet byter ofta spår och riktar in sig på de närbesläktade steriliseringslagarna. En orsak kan vara att det ligger oss närmare i tiden samt att rasbiologiska institutet ses som något så apert att det inte ses som meningsfullt att kommentera, och då bara i förbigående.

Källmaterialet i Uppsala är dessutom sämre ju senare tiden är. Materialet från den första tiden är rikt, från senare tid rent av fattig.

Form och gestaltning

Utmaningen med den längre artikeln har varit att framställa det historiska materialet som ett reportage och inte som en kronologisk historia. Ett reportage utmärks av ett berättande i bilder – show, don´t tell – men vad detta är kan vara svårt att avgöra. Jag har valt att skriva in mig själv så lite som möjligt i artikeln eftersom fokus kunnat

skiftas för mycket åt mitt håll. Dock behövdes min person för att driva handlingen framåt. Läsaren måste avgöra om jag lyckats med att framställa ett berättande reportage.

Arbetet följs inte av bilder. Däremot är texten skriven för att illustreras av bilder. Jag har därför lagt in några av de bildtexter jag skulle vilja använda. Texten i de föreslagna bildtexterna innehåller information som lätt illustreras av bilder samt är av sådan väsentlig art att det är motiverat att ha med men som varit svårt att placera i den löpande texten. Ämnet erbjuder stor variation av bildämnen. Vid tillfället hade jag inte tillgång till kamera. Det är inte heller praktiskt möjligt att nu skaffa sådana utifrån eftersom det då blir fråga om rättigheter. Dock ”åldras” inte ämnet – bilderna brådskar inte och kan skaffas vid senare tillfälle.

I texten har jag valt att arbeta med kontraster. Jag har inte velat presentera en rak tidslinje och har därför medvetet kastat om i kronologin. Även institutets verksamhet presenteras på samma sätt – tidigare forskning ställs mot senare forskning, rasbiologi och rashygien ställs mot medicinsk genetik.

Även de inblandade personerna har jag velat framställa på samma sätt. Gunnar Smårs nästan slumpmässiga deltagande vid institutet och sedermera enkla livsföring får kontrastera mot de övrigas mera aktiva deltagande i samhällsutvecklingen. Syftet har varit att påvisa den mångfald som rymdes bland institutets forskare.

Etiska problem

De etiska problem som är sammankopplade med ämnet är definitivt de hinder som varit störst att överkomma under produktionen av denna artikelserie. Allteftersom jag forskade upptäckte jag att artiklarna direkt skulle beröra avlidna och levande människors handlingar och livsgärning. De som avlidit sedan institutet lades ner 1959 har lämnats utan möjlighet att kommentera sina handlingar. Hur skulle jag förhålla mig till det? Vilket ansvar ligger på de släktingar som i dag lever och ombeds svara på mina frågor?

I ett av fallen visste familjen inte ens om att släktingen studerat på rasbiologiska institutet. I det läget blev jag tvungen att i talande stund avgöra hur långt jag skulle driva min sak, senare också vilken rätt jag hade att skriva om eventuella reaktioner, samt vilka slutsatser jag som journalist kunde dra av det skedda. Jag har valt att låta läsaren avgöra bäst han vill.

Jag har valt att inte utveckla mig i hur den moderna genetiken i dag drivs och vilket som är dess syfte. Jag tror att den diskussionen är för komplicerad och

behöver mer utrymme än vad jag skulle ha kunnat bereda här. Jag har därför nöjt mig med att peka på att rasbiologin utvecklades mot medicinsk genetik och att avsluta reportaget 1959. Jag överlåter därefter till läsarens nyfikenhet att söka vidare information.

Ämnet rasbiologi och rashygien är i dag så stigmatiserat att ingen frivilligt vill sammankopplas med rasbiologiska institutet. Samtliga intervjuade har, innan de velat besvara mina frågor om avlidna släktingar, ställt defensiva motfrågor. En person bad mig uttryckligen att inte ringa igen innan hon avbröt samtalet. De människor som intervjuats om avlidna släktingar har utan undantag velat framhålla de positiva dragen hos dessa. När jag behövt kontakta dem igen har personerna i samtliga fall velat ändra på saker de sade under första samtalet. I de fallen har jag, utom då det visat sig vara fråga om uppenbara missuppfattningar från min sida, inte ändrat det dessa personer redan sagt till mig. I flera fall där jag kontaktat olika medlemmar av samma familj har jag dessutom noterat att dessa förvarnat varandra om min förestående kontakt. Detta tolkar jag som att ämnet hos de inblandade familjerna ännu är laddat. Därför vill jag inte heller i denna rapport nämna vilka de berörda personerna är eller vilka detaljer de ville radera. Detta av hänsyn till de inblandade familjemedlemmarna.

Här bör framföras att jag under intervjuerna nått bäst resultat då jag ansträngt mig att presentera mig korrekt – med namn, val av ämne, skola, och syfte med intervjun. Min uppfattning blir den att folk då reagerar lugnare och kan lägga fram sin version av saken.

Jag måste även tillägga att allt eftersom jag grävt i ämnet har min egen kritiska förhållning till dessa doktorander förskjutits mot ett mer tolerant synsätt. Personer är varken rasister eller illvilliga i sin forskning enkom för att de kan kopplas till rasbiologiska institutet. Förvisso har institutet en makaber historia att berätta, men jag har även kommit att förstå att de värderingar som styr en individ till stor del beror på den tid denna person bor i. Det är enkelt att i retrospektiv döma och fördöma gången tid, desto svårare att redan då veta hur framtiden kommer att bedöma ens val.

Detta fråntar dock inte det personliga ansvaret från de individer som frivilligt valde att knyta sig till Statens institut för rasbiologi.

Citat- och faktakontroll

För detta har jag använt mig av flera möjligheter: e-post, telefonkontakt, vanlig post, samt personligt möte. Vid inlämnandet av den preliminära versionen hade följande hänt:

Marie Allen, Uppsala universitet – skickat e-post. Inget svar.

Ulf Pettersson, Uppsala universitet – skickat e-post. Inget svar.

Kent Berg, Uppsala akademiförvaltning – telefonkontakt upprepade tillfällen.

Lars Beckman, Sundsvall – telefonkontakt.

Annika Smårs, Stockholm – personligt möte. Gick även i god för broderns medverkan.

Sture Rayner – skickat brev. Inget svar.

Övriga citat är hämtade från litteraturen.